

Ігор МИХАЙЛИН

доктор філологічних наук,
професор

Цю статтю редколегія
отримала від автора 29 вересня 2017 р.

УДК 007 : 659.3.821.161,2–92 Нечуй-Левицький. 09

І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ І М. Я. ДАНИЛЕВСЬКИЙ: ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ПОЛЕМІКИ

Крім очевидної полеміки з О. М. Пипінім, трактат І. С. Нечуя-Левицького «Українство на літературних позвах з Московщиною» (1891) спрямований проти концепції книжки М. Я. Данилевського «Росія і Європа» (1869), у якій уперше сформульовано поняття культурно-історичного типу, що стало відоме в Європі завдяки Освальду Шпенглеру. О. М. Пипін у своїх запереченнях української літератури використав концептуальну базу М. Я. Данилевського. Український публіцист дав першу обґрунтовану відповідь російським пізнім слов'янофілам, довів недоречність пов'язувати культурний розвиток народів з наявністю або відсутністю держави, спростував існування російського культурно-історичного типу, на перешкоді якому стояла саме російська держава та вплив більш розвинутих культур.

Ключові слова: І. С. Нечуй-Левицький, М. Я. Данилевський, О. М. Пипін, пізні слов'янофіли, публіцистика.

Постановка проблеми. Переважна більшість творів, які збагачують інтелектуальну скарбницю людства, мають діалогічний характер. Навіть в античності, коли інтелектуальне життя, як нам здається з віддалі часу, не мало тієї інтенсивності, що зараз, народився крилатий вислів: «Платон мені друг, але істина дорожча». Ці слова Аристотеля означали, що його світоглядна конструкція народилася в діалозі з Платоном, впливала із заперечення певних постулатів попередника, але й виросла з них, будувалася на їхньому ґрунті. Діалог виявився універсальним законом людського пізнання й розвитку думки.

На цьому законі збудована й видатна пам'ятка української публіцистики і літературної критики – полемічний трактат І. С. Нечуя-Левицького «Українство на літературних позвах з Московщиною». Те, що це твір полемічної літератури, автор наголосив у заголовку. У ньому українство позивається з Московщиною за допомогою І. С. Нечуя-Левицького, через його посередництво. Він у цьому позові виступає ніби адвокатом, репрезентуючи українську сторону. Цей полемічний трактат був уперше опублікований у щоденній газеті «Діло» (Львів) у числах з 20 березня до 29 квітня 1891 р. (з перервами у деяких номерах). Після цього у тому ж році він вийшов окремою книжкою.

Актуальність запропонованої розвідки полягає в тому, що в історії української журналістики (публіцистики) полемічний трактат І. С. Нечуя-Левицького досліджено поверхово, а про діалог у ньому з російським журналістом і філософом М. Я. Данилевським питання навіть не ставилося.

Історіографія та джерела. У радянський час цей твір був надійно забутий, прихований. Якщо про нього й згадувалося в біографіях І. С. Нечуя-Левицького, то як про плутаний і помилковий. Загалом панувала тенденція вважати, що такої особи, як І. С. Нечуй-Левицький, в історії української літературної критики не було. Після

згаданих публікацій у газеті й окремою книжкою повторно трактат видано тільки в 1998 р. зусиллями Михайла Чернопиского. Видання було приурочене до 160-ї річниці від дня народження видатного письменника [4].

У вступній статті до цього видання «Баштовий української нації» Михайло Чернопиский розповів про свої пошуки книжки «Українство на літературних позвах з Московщиною» та про вигляд єдиного примірника, збереженого у Львівській національній науковій бібліотеці імені Василя Стефаника. Усі ці зворушливі деталі не зайві для розуміння вагомості цієї книжки в справі адвокатського інтелектуального захисту українства.

Письменник декларує, що втручається своєю працею в дискусію, яку розв'язав авторитетний російський учений О. М. Пипін, надрукувавши в провідному російському ліберальному журналі «Вестник Европы» (1890, № 9) розгорнуту рецензію на другий том «Історії літератури руської» Омеляна Огоновського. Перебіг цієї дискусії висвітлений мною в розвідці «Навколо Омеляна Огоновського (дискусія в критиці з приводу „Історії літератури руської“»)», яка була вперше виголошена як доповідь на засіданні Харківського історико-філологічного товариства 24 листопада 1994 р. з нагоди відзначення сотих роковин від дня смерті видатного ученого, а згодом надрукована в збірнику «Українське літературознавство» [3]. Пізніше я включив цю статтю в книгу вибраних медіадосліджень «Журналістика як всесвіт» [2, с. 338–358]. А відтак полеміку І. С. Нечуя-Левицького з О. М. Пипіним можна вважати достатньою мірою репрезентованою, щоб не повторювати тут її основні положення.

У трактаті «Українство на літературних позвах з Московщиною» захована полеміка ще з одним російським ученим, якої я в попередній статті не торкнувся, бо тоді навіть не підозрював про неї. Ця полеміка розпочинається у фінальній частині трактату І. С. Нечуя-Левицького, у прикінцевих п'ятому й шостому розділах. Не одного читача дивувала присвята шостого розділу праці описові... китайського культурно-історичного типу. Цей розділ сприймався як дивацтво І. С. Нечуя-Левицького, вихід за межі основної тематики позовів з Московщиною. Не втримався від висловлення свого здивування й М. Чернопиский, хоча й подав своє пояснення. Сьогодні можна запропонувати розгадку цієї феноменальної особливості видатної пам'ятки української публіцистики і літературної критики.

Методи дослідження. Журналістика – це спосіб розуміти чужі й створювати власні тексти. Виходячи з цього визначення, ствердимо як головний метод нашої розвідки виклад полемічної праці, розшукування прихованих учасників діалогу, метод наукової рецепції над її текстом. Зрозуміло, що важливу роль відіграватиме зіставлення позицій двох публіцистів, яке корелюється в науковій свідомості з компаративізмом. Не зайвим буде і біографічний метод, який надасть дослідженню суспільно-політичного контексту.

Результати й обговорення. У фінальній частині свого трактату І. С. Нечуй-Левицький полемізував з книжкою Миколи Яковича Данилевського «Росія і Європа». Її концепція – другий після О. М. Пипіна предмет обговорення, заперечення й спростування в полемічному трактаті. Заговорити про теоретичні побудови М. Я. Данилевського виникла потреба, оскільки О. М. Пипін використав їх для своєї атаки на українську літературу. Його висловлювання сумлінно подав І. С. Нечуй-Левицький. За О. М. Пипіним виходило, що українська література не має підстав для розвитку й позбавлена майбутнього з суто теоретичних міркувань: «література дужа, незалежна, здатна до самостійного розвитку, утворюється не там тільки, де є окремих мовний язик та окреме плем'я, але там, окрім того, де є окремих, історично проявлений тип культурного життя та державної спілки (государственного союза). Сього останнього й нема в південно-руської (української) народності» [4, с. 195].

Використане в цьому місці поняття культурно-історичного типу й було головним відкриттям М. Я. Данилевського. Цей російський діяч і публіцист не має нічого спільного з нашими слобідськими Данилевськими – письменником Григорієм Петровичем

Данилевським (1829–1890), засновником біохімії Олександром Яковичем Данилевським (1838–1923) і його братом завідувачем кафедри фізіології Харківського університету Василем Яковичем Данилевським (1852–1938). Микола Якович Данилевський (1822–1885) народився в Лівенському повіті Орловської губернії в родині генерала, закінчив Царськосільський лицей та Петербурзький університет (1849), належав до гуртка петрашевців, за що був висланий з Петербурга. Працював у канцеляріях вологодського та самарського губернаторів, очолював кілька експедицій з вивчення рибних запасів у річках Російської імперії. Урядову та природничонаукову діяльність він поєднував з літературними заняттями. Належав до числа пізніх слов'янофілів – реакційної течії в російському суспільно-політичному житті, – нещадно висміюваних у сатирах М. Є. Салтикова-Щедріна. Цей табір очолював сумно відомий журналіст, редактор газети «Московские ведомости» та журналу «Русский вестник» М. Н. Катков (1818–1887). До цієї групи належали поет, літературний і театральний критик А. О. Григор'єв, літературні критики М. М. Страхов (1828–1896), Ю. М. Говоруха-Отрок (1854–1896), філософ, письменник К. М. Леонт'єв (1831–1891), журналіст, редактор слов'янофільського журналу «Заря» В. В. Кашпірьов (1836–1875), письменники й журналісти М. М. Достоевський (1820–1864) та Ф. М. Достоевський (1821–1881), журналіст, редактор газети «Новое время» О. С. Суворін (1834–1912). У час після Великих реформ щодо них здебільшого вживалася назва «почвеннікі». У російському суспільному житті протопартійна група слов'янофілів протистояла західникам. На початку ХХ ст. слов'янофільство перетворилося в чорносотенство. А створення партій запеклого російського націоналізму «Русское собрание» (1900) і «Союз русского народа» (1905) остаточно поховало слов'янофільство.

М. Я. Данилевського з авторитетних слов'янофілів найвище цінував М. М. Страхов. Книжка «Росія і Європа» була завершена на початку 1868 р. Але її не брався друкувати жодний російський часопис. Аж тут з провінції до С.-Петербурга переїхав В. В. Кашпірьов із наміром видавати на ідейній платформі пізнього слов'янофільства щомісячний літературний і політичний журнал «Заря». До складу співробітників був запрошений і М. М. Страхов. Він і запропонував опублікувати в цьому часописі твір М. Я. Данилевського «Росія і Європа». Цей трактат друкувався в більшості чисел 1869 р. – №№ 1–6, 8–10. За оцінками істориків російської журналістики, це був найвидатніший твір, опублікований у цьому журналі. Сам журнал існував з січня 1869 по лютий 1872 року і закrywся через брак передплатників.

Знову ж таки за сприяння М. М. Страхова книжку «Росія і Європа» було видано в 1871 р. накладом 1200 примірників. Слов'янофіли намагалися зробити для неї рекламу, завдяки чому головні її ідеї стали відомі за кордоном, переважно в тих країнах, де проживали слов'яни. На батьківщині проти книжки ополчилися західники, побачивши в ній репрезентацію ідеології російського націоналізму. Дискусія про «Росію і Європу» охопила центральні часописи. Але сама книжка продавалася погано. На час смерті автора (1885) її наклад не був розпроданий. Незважаючи на це, М. М. Страхов ще тричі (1888, 1889, 1895) перевидавав її, ніби примушуючи Росію все ж прочитати книжку М. Я. Данилевського. Останнє видання вийшло за рік до смерті самого видавця. Крім нього, інших шанувальників цієї праці в Росії не було. Невдовзі назріли істотні переміни в житті суспільства, і про цю книжку забули.

За радянських часів її не видавали жодного разу. І от, через мало не століття забуття, інтерес до неї прокинувся знову. У сучасній Росії вже з'явилося кілька видань цієї книги. Концепція М. Я. Данилевського може бути репрезентована через такі три основні постулати.

По-перше, варто почати із сенсаційної заяви. Відкриття категоріального поняття культурно-історичного типу, яке стало відоме світовій інтелектуальній спільноті з праці Освальда Шпенглера «Занепад Європи» (1918, 1922), насправді належить М. Я. Данилевському. Понад те, він не тільки описав структуру культурно-історичного типу і виокремив основні з них, але й сформулював нову концепцію всесвітньої

історії. Від часів Гегеля панівними були уявлення про цілісність людства й реалізацію в його історії певної загальної ідеї руху від нижчих до вищих стадій розвитку. М. Я. Данилевський відкинув думку про загальну людську цивілізацію, яка втілює прогрес такого собі загального світового розуму, і заявив про те, що насправді існують лише окремі цивілізації, культурно-історичні типи, які в своєму розвитку переживають етапи дитинства, становлення, зрілості й занепаду.

М. Я. Данилевський виокремив тринадцять цивілізаційних типів: 1) єгипетський; 2) китайський; 3) давньосемітський; 4) індійський; 5) іранський; 6) єврейський; 7) грецький; 8) римський; 9) арабський; 10) германо-романський; 11) перуанський; 12) мексиканський; 13) слов'янський.

Нагадаємо: у О. Шпенглера таких типів вісім: 1) єгипетський, 2) індійський, 3) вавилонський, 4) китайський, 5) «аполлонівський» (греко-римський), 6) «магічний» (візантійсько-арабський), 7) «фаустівський» (західноєвропейський) і 8) майя. Це не зовсім те, що в М. Я. Данилевського, але цілком очевидно, що продуктивно використано саме його відкриття. Тут не місце зіставляти виокремлені двома вченими типи, але обов'язково слід вказати: для слов'янського типу О. Шпенглер місця не передбачив. Як і І. С. Нечуй-Левицький. Можна було б говорити про типологічний вплив, якби ми могли сподіватися на знання німецьким філософом твору українського публіциста. Але таке знайомство малоімовірне.

Для М. Я. Данилевського ж виокремлення слов'янського культурно-історичного типу – це стрижень його програми. Але про це дещо згодом. А зараз важливо сказати про те, що російський філософ докладно розробив структуру діяльності народів, яка й становить у підсумку окремий культурно-історичний тип. Він нарахував усього чотири галузі діяльності:

1) релігійну, куди входять уявлення про ставлення індивіда до Бога, поняття про своє ставлення до долі людства і Всесвіту, народний світогляд не як теоретичне знання, доступне небагатом, а як жива підстава моральної діяльності людини;

2) діяльність культурна у вузькому значенні цього слова, яке охоплює ставлення людини до зовнішнього світу: репрезентоване переважно у теоретично-науковій, естетично-художній та технічно-промисловій діяльності;

3) політична діяльність охоплює відносини людей між собою як членів одного народного цілого і ставлення цього цілого як одиниці вищого порядку до інших народів чи національних спільнот;

4) діяльність суспільно-економічна, яка охоплює відносини людей між собою, стосовно користування предметами зовнішнього світу, добування та обробки їх [1, с. 471–472].

По-друге, розглядаючи за цими чотирма складниками виокремлені ним культурно-історичні типи, М. Я. Данилевський побачив, що частина цих типів закінчила своє існування. Причому причина занепаду залишається найбільшою таємницею історії та людської природи. Аналітичний розум М. Я. Данилевського не може вказати причину, чому в Стародавній Греції після розквіту культури в V–IV ст. до н. е. в наступних двох століттях уже не народжувалися платони й аристотелі, софокли та аристофани, геродоти і геракліти. Ослаблення інтелектуальної, культурної, цивілізаційної потуги сприймається як факт. Рим не завойовував Греції, вона сама впала до його ніг, бо час її минув, настав час Риму.

У сучасному (для М. Я. Данилевського) світі так само йде змагання двох цивілізацій, культурно-історичних типів: романо-німецького та слов'янського. На розгляд взаємин цих типів і спрямована в основному праця філософа. На ці два світи розділена Європа. У Західній Європі (романо-німецькому світі) не люблять Росію. Автор навів для підтвердження цього свого спостереження чимало фактів. Для нього ця нелюбов необґрунтована, невинуватна справжніми якостями росіян, які змальовуються, як ідеальне втілення людської природи і породи. Він – представник концепції ідеалізації росіян, утіленої в довершеному афоризмі Ф. М. Достоевського, сформульованому 6 червня

1880 р. в промові про О. С. Пушкіна: «Русский – это всечеловек!».

Концепція Росії М. Я. Данилевського дивна, особливо в контексті сучасних подій (окупації Криму, російсько-української війни на Донбасі, захоплення Абхазії й Осетії, Придністров'я, знищення літака з польським президентом і малайзійського боїнга), упродовж яких Росія налаштувала проти себе не тільки сусідів, але й увесь світ. За М. Я. Данилевським, усе виглядає навпаки: «доля Росії – доля щаслива: для збільшення своєї могутності їй доводилося не підкорювати й пригнічувати, а звільняти й відновлювати» [1, с. 401]. Росія уміє напружувати свої сили завдяки двом моральним двигунам – «це дисципліна, або дар повинуватися, і ентузіазм, або безмежна готовність до самопожертви» [1, с. 458]. Російське серце – «обильное любовью к человечеству» [1, с. 412]. Соромно навіть припускати, що «русский мір» може комусь загрожувати, завдати шкоди, переслідувати, кидати за ґрати, викрадати, засуджувати на підставі фальшивих даних і свідчень.

Головне місце серед ідей слов'янофілів займало те, що росіяни – православні за віросповіданням. Справа подавалася так: колись існувало просто християнство, але Західний світ зрадив Христову віру, відійшов від канонів, які встановили вселенські собори й отці церкви. Таким чином, Захід відпав від правильної, православної віри, що є ознакою його гріховності. А Росія залишилася хранителькою стародавніх канонів, вона повинна врятувати світ і забезпечити йому повернення до правильного християнства.

Відтак, якщо росіянин заслуговує на нелюбов західноєвропейців до себе, то винним у цьому оголошується Західний світ. Причина ненависті до Росії полягає в тому, що Західний світ занепадає, Європа вичерпала свої ресурси, проминула zenit свого розквіту й наближається до загибелі. Росія ж, навпаки, тільки-но переживає період становлення. Неприхильність Європи до Росії – це ненависть старості, яка заглядає в домовину, до молодості, яка пашиє рум'янцем. От із цих міркувань М. Я. Данилевського й народився «Занепад Європи» О. Шпенглера.

Зіставляючи Західний світ і слов'янство, М. Я. Данилевський не може не бачити великих переваг Західної Європи в мистецтвах і науках супроти Росії, але для нього це не підстава сумніватися в існуванні слов'янського (російського) культурно-історичного типу. Він розв'язує це питання просто: у Заході було більше часу на продукування мистецьких та наукових надбань; Росія ж іще молода, в неї все ще попереду. Тому не треба журитися тим, що ніяких підстав говорити про російський культурно-історичний тип немає, треба чекати, поки ці підстави з'являться.

По-третє, слово «слов'янофіли» означає «любителі слов'ян». Яких же слов'ян любили слов'янофіли і навіщо ця любов їм була потрібна з огляду на те, що їм цілком вистачало любові до самих себе, до росіян? М. Я. Данилевський займає таку позицію: так, росіяни – центральний субстрат слов'янства, коли хто-небудь говорить «слов'янин», то в першу чергу має на увазі «росіянин». Але російська могутність недостатня, щоби змагатися з цілим світом або хоча б з цілою Європою. «Боротися з об'єднаною Європою, – проголосив філософ, – може тільки об'єднане слов'янство» [1, с. 424].

Що ж це таке – об'єднане слов'янство? Це утворення нової супердержави – Слов'янської Федерації – на чолі з Росією. До цієї федерації повинні увійти всі слов'янські народи й ті, що опиняться в анклагах між ними: усілякі там угорці, румуни, молдавани. Усі слов'янські народи... за винятком поляків. Цей народ, заражений католицтвом і європейськими цінностями, кілька разів повставав на боротьбу за свою національну незалежність. Він не цінує щастя бути уярмленим Росією, а відтак його краще не пускати в майбутню щасливу сім'ю слов'янських народів.

У цій Слов'янській Федерації повинна бути прийнята російська політична система, бо вона найкраща в світі. Тобто, хто ще не зрозумів, у цій прогнозованій М. Я. Данилевським державі повинно панувати російське самодержавство. Автор охоче пояснює, чому це має статися. «Моральна особливість російського державного

ладу, – писав він, – полягає в тому, що російський народ є цільний організм, природним чином зосереджений у його государі» [1, с. 458–459]. І далі: «живе втілення політичної самосвідомості і волі народної, так що думка, почуття й воля його (народу. – І. М.) повідомляються (сообщаються) всьому народові процесом, подібним до того, як це здійснюється в особистій самоусвідомленій істоті. От смисл і значення російського самодержавства» [1, с. 459]. Тобто нова держава – Слов'янська Федерація – насправді залишається старою самодержавною Росією, лише підсиленаю приєднанням до неї інших народів.

Центром Слов'янської Федерації має стати Царград (тобто столиця Туреччини – Стамбул, колишній Константинополь). Ця нова держава має утворитися за допомогою звільнення слов'янських народів з уярмлення тими державами, до яких вони входять, і добровільного приєднання до Росії. Обов'язок Росії – допомогти їм у цій боротьбі. Коли зі складу Туреччини будуть вилучені болгари, серби, а разом з ними й румуни, греки, постане питання про долю Константинополя. Тоді й прийде час перенести столицю Слов'янської Федерації в це місто.

(Відзначу в дужках, що, читаючи «Щоденник письменника» Ф. М. Достоєвського часу російсько-турецької війни 1877–1878 рр., я наштовхнувся на обговорення питання про те, кому має належати Константинополь: Росії чи бути відкритим для світу містом. Ф. М. Достоєвський з обуренням писав про другу пропозицію. Він вимагав, щоб Константинополь став російським містом, бо за нього, мовляв, проливалася російська кров. Я й тоді це сприйняв, як божевільну маячню. Минуло сто сорок років з часу описаних подій. Константинополь і досі не російський, лишається й досі Стамбулом. Але плани завоювати весь світ і досі каламутять мізки деяких росіян).

У допитливого читача вже на устах запитання: а де ж ми, українці, у планах М. Я. Данилевського? Відповідь: а нас немає. Не в планах, а в природі. За М. Я. Данилевським, українці не існують. Кожний, хто називає себе українцем, – то державний злочинець. Слов'янофіли люблять зовнішніх слов'ян, тобто тих, які перебувають за межами Росії. Вони – фактор російського впливу в тих державах, чинник дестабілізації внутрішнього політичного життя. Їх слід підтримувати, визволяти, фінансувати їхню діяльність, гостити в себе їхніх письменників і науковців. Але свої слов'яни – вороги держави. Претендуючи на національну тотожність, вони руйнують «руській мир», підточують його могутність, скорочують чисельну кількість росіян. Тому, за М. Я. Данилевським, ні українців, ні білорусів немає, у природі не існує. У 1683 р. Відень визволили польські й російські війська під командуванням Яна Собеського. Жодного російського (московського) вояка під Віднем не було. Зате у війську Речі Посполитої були правобережні полки українського козацтва. За М. Я. Данилевським, українців не існує, тому він пише, що Відень визволяли поляки і росіяни.

Такою була позиція слов'янофілів. Вони у своїй публіцистиці нещадно боролися проти українського руху, української книжки, освіти, театру, заохочували царський уряд забороняти українське публічне слово, залякували його українським сепаратизмом, воювали з українською пресою, домоглися заборони святкувати в Україні столітній ювілей Шевченка. І... виношували плани світового панування. Насаджували думку: якщо серце росіянина «обильно любовью к человечеству», то хто ж насмілиться протистояти поширенню його доброго, справедливого, гуманного державного правління на весь світ.

Першим прикладом застосування цієї концепції стала Болгарія. Болгарську державу було створено в 1878 р. за Сан-Стефанським мирним договором. Визволена росіянами, утворена на вимогу російського уряду (точнісінько за рецептом слов'янофілів), вона потрапила в коло російського впливу. З певною мірою умовності можна говорити, що болгари зі статусу зовнішніх слов'ян перейшли у статус слов'ян внутрішніх. Після цього знадобилося кілька років російської присутності в цій молодій державі, щоб болгари відвернулися від Росії. Важко повірити, але в Першій світовій війні Болгарія належала до Четвертого Союзу і разом з двома німецькими державами (Німеччиною й Австро-Угорщиною) та Османською імперією (Туреччиною) воювала проти Росії.

От чим закінчилися концептуальні побудови слов'янофілів. З упертістю, вартою кращого застосування, їх політичні нащадки й сьогодні намагаються проповідувати маячню про відсутність українців як народу, про те, що українці й росіяни – то один народ. За усім цим стоїть нехитрий постулат: якщо українців нема, то вони не потребують і своєї окремої держави, вистачить з них і російської. Але ніщо, збудоване на брехні, як-от концепція М. Я. Данилевського, не може мати сталого успіху, скільки б ця брехня не повторювалася. Мудра українська приказка твердить: брехнею світ перейдеш, та назад не вернешся. Сучасні російські політики добрехалися до того, що весь світ їм не вірить.

Серед перших авторів, які рішуче виступили проти теоретичних побудов М. Я. Данилевського, був І. С. Нечуй-Левицький. Передусім український автор відзначив, що погляд слов'янофілів на утворення літератури та культурно-історичних типів «взагалі неправдивий та дуже тенденційний» [4, с. 196]. Серед слов'янофілів стало модно говорити про «великоруський самостійний тип культурного життя» без пояснення, що це таке. Але ще тридцять років тому І. В. Кіреєвський позначив цей культурний тип поняттями православ'я, самодержавства та великоруської народності.

Але з цих базових понять, заявив І. С. Нечуй-Левицький, не можна скласти окремих великоруський культурно-історичний тип. Самодержавство – це не російська політична засада; великороси запозичили її у ханів Золотої Орди й освятили візантізмом, ніякої особливості російської риси в ньому немає. А православ'я – це взагалі не національна московська релігія, а прийнята в готовому вигляді з Візантії. «Виходить, що слов'янофіли, – пожартував І. С. Нечуй-Левицький, – для своєї нібито самобутньої культури обікрали землю ще й хотіли обікрати небо, та вже якось попи заступились» [4, с. 197]. Та й сама слов'янофільська тріада не є російським винаходом, а скопійована з принципів французьких єзуїтів, придуманих для захисту старого режиму. У Франції вона звучала так: католицтво, королівська влада, народ.

Що ж тоді залишається в окремому російському культурно-історичному типі? Великоруська народність? Але ж вона нічого не дала для культурного типу, крім тільки ґрунту, форми, тобто мови. Але ця мова найбільш ефективно використовується в Росії не для створення культури, а для «обрусення» іноземців та «трохи не всього світу» [4, с. 198].

До окремого культурно-історичного типу як умову творення літератури О. М. Пипін залучив і державність. Понад те вивів її на перше місце. Тимчасом, державність – зовнішня обставина розвитку культури. Держави створюють народи не для розвитку культури, а для захисту від зовнішнього ворога й упорядкування внутрішнього життя. Забезпечити розвиток культури сама по собі держава не може. Культура розвивається своїми шляхами. Тут І. С. Нечуй-Левицький пояснив, що історичний шлях розвитку культури – це поява самостійної релігії й сполученої з нею релігійної моралі; потім – виникнення поезії, ліричної й епічної, міфологічної чи героїчної; за поезією наступає час філософії, філософської моралі, а потім – критики й науки. Це і є той зміст, на основі якого створюється вся культура; і присутність держави тут не передбачена. І. С. Нечуй-Левицький зробив короткий огляд становлення державності в багатьох народів і наочно довів, що поява видатних культурних явищ, які поповнили духовну скарбницю людства, від неї, державності, не залежала.

«Так-то ми бачимо, – підсумував він, – що д. Пипін, збившись на старе слов'янофільство, помиляється, надаючи принципів державності вже надто велику суттєву вартість і думаючи, що великоруська державність була причиною та ще й головною того, що в Великоросії утворився якийсь окремий, самостійний історичний культурний тип, якого нема на Україні. Ся помилка і слов'янофілів, і інших вийшла не більше, як з гордовитості й гордування своєю великою державою, а не з правдивого розуміння основних сутніх прикмет культурного типу народностей та рас» [4, с. 206].

І. С. Нечуй-Левицький спростував думку про позитивний вплив держави на розвиток культури, показавши на численних прикладах, як держави переслідували свої

митців, забороняли й знищували їхні твори, а прогресивні особистості змушені були переховуватися, емігрувати. Наприклад, Ф. Шиллерові довелося пішки тікати зі скарбового пансіону з Віртенберга після написання «Розбійників»; Вольтер і Монтеск'є переховувалися в Англії, Кур'є (цей французький Щедрін) – у Бельгії; «політичні та релігійні твори Мільтона були в Англії спалені рукою ката» [4, с. 206]. О. Пушкіна за його волелюбні твори було вигнано в Бессарабію, М. Лермонтова – на Кавказ, Т. Шевченка – заслано в солдатчину в Оренбурзькі степи. І. С. Нечуй-Левицький зробив висновок: державність – то така культура, яка вбиває саму культуру. Маючи велику силу, держава примушує культуру служити своїм інтересам.

Це перша відповідь І. С. Нечуя-Левицького О. М. Пипіну. Друга полягала у спростуванні твердження російського історика літератури, нібито українці впродовж своєї історії не мали держави й тому не створили окремого культурно-історичного типу. Ні, заявив І. С. Нечуй-Левицький, це помилка О. М. Пипіна. Якщо поглянути на український народ, відколи він з'явився в історії, а це 862 рік, яким датовано перший запис у «Повісті врем'яних літ», і до наших днів, то з 1028 років історичного життя Україна 718 років мала державність. Невже цього мало для того, щоб утворити культурно-історичний тип, коли Москва, як стверджує О. М. Пипін, утворила його за 310 років.

До цього треба додати, підкреслив І. С. Нечуй-Левицький, що після Богдана Хмельницького саме Україна мала вирішальний вплив на становлення великоруської культури. З неї пішли в Московське царство письменники й архієреї, пішли вчителі й шкільні книжки, Теофан Прокопович і св. Дмитрій Ростовський, і навіть виїхали з Києва в Москву «тріє певці». «Невже це не прикмети культурності українського плем'я?» [4, с. 207] – запитав у кінці цих міркувань І. С. Нечуй-Левицький.

А от Великоросія й російська історія не виробили й не утворили ніякого самостійного й самобутнього культурно-історичного типу. Великоросія виступила на культурну арену дуже пізно й прийняла на себе широкий вплив інших готових культур, які й не дали сформуватись її культурній самобутності, а надали її культурі готових чужих форм.

Таким чином, І. С. Нечуй-Левицький неспростовно довів, що російський культурно-історичний тип – то фантом, фраза без змісту. «У Великоросії, – написав він, – самобутнього культурного типу ніколи не було та й не могло бути. Йому заважало багато історично-культурних обставин та умов» [4, с. 207]. Як видно з попереднього викладу, за такі умови І. С. Нечуй-Левицький вважав саму російську державу та залежність росіян від впливу готових розвинутих культур.

Тут І. С. Нечуй-Левицький і вмістив у своєму трактаті розгорнутий розгляд китайського культурно-історичного типу. З множини типів, виокремлених М. Я. Данилевським, він визнав такими лише чотири: китайський, еллінсько-римський, семітсько-єврейський та індуський [4, с. 210]. Пізніше, відзначив І. С. Нечуй-Левицький, семітсько-єврейський тип пустив два паростки: християнський (від якого відчахнулося потім і православ'я) та ісламсько-арабський. Вавилонський, сирійський, єгипетський і перський типи зникли з історії, не дійшовши повного розвитку й розквіту. Розгляд китайського культурно-історичного типу здійснено за визначеними І. С. Нечуєм-Левицьким складниками чи етапами його створення: релігія, поезія, філософія, наука. Український публіцист подав китайський культурно-історичний тип як завершений і повноцінний, репрезентований у всіх складниках цього явища.

І. С. Нечуй-Левицький докладно розглянув релігію китайців, літературні та наукові твори, старанно переказав зміст, навіть цитати з віршів, щоб у кінці цього розділу й усієї праці запитати: «Чи має хоч трошечки такого характеру оригінальності й самостійності великоруський ніби історичний культурний тип, про котрий так люблять говорити великоруські письменники і сам д. Пипін? Чи висотав він сам із себе, з своєї расової натури усю скількість та прикметність сутніх складових елементів кожного звісного в історії національного культурного типу? Ми думаємо, що ні» [4, с. 253].

Висновки. Книжка І. С. Нечуя-Левицького «Українство на літературних позах з Московщиною» (1891) – видатна пам'ятка української публіцистики – належить до

жанрового різновиду полемічного трактату. Автор переважно полемізує з О. М. Пипіним, захищаючи від його несправедливих нападів «Історію літератури руської» Омеляна Огоновського. Але О. М. Пипін у своїй розгорнутій рецензії вжив поняття культурно-історичного типу, яке на той час вже набуло популярності в російській пресі слов'янофільської орієнтації. Це поняття було розроблене російським ученим, представником пізнього слов'янофільства М. Я. Данилевським у книзі «Росія і Європа» (1869). І. С. Нечуй-Левицький виявив глибоке знання цієї книги, концепції М. Я. Данилевського та навіть полеміки в російській пресі навколо неї. У своєму трактаті він, використавши науковий апарат М. Я. Данилевського, довів недоречність пов'язувати культурний розвиток з наявністю або відсутністю в народів державності, спростував існування великоросійського культурно-історичного типу, натомість наголосив на українських впливах на формування великоруської культури. Трактат «Українство на літературних позовах з Московщиною» актуальний і в сучасній суспільно-політичній ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский ; сост., послесл. и коммент. С. А. Вайгачева. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
2. Михайлин І. Л. Журналістика як всевіт: вибрані медіадослідження / І. Л. Михайлин. – Х. : Прапор, 2008. – 512 с.
3. Михайлин І. Л. Навколо Омеляна Огоновського (дискусія в критиці з приводу „Історії літератури руської”) / І. Л. Михайлин // Українське літературознавство. – 1996. – Вип. 63. – С. 3–21.
4. Нечуй-Левицький І. С. Українство на літературних позовах з Московщиною: Культурологічні трактати / Іван Нечуй-Левицький ; упоряд. Михайла Чернопиского. – Львів : Каменяр, 1998. – 256 с.
5. Чернопиский М. Баштовий української нації / Михайло Чернопиский // Нечуй-Левицький І. С. Українство на літературних позовах з Московщиною / Іван Нечуй-Левицький. – Львів : Каменяр, 1998. – С. 3–26.

Игорь Михайлин

И. С. Нечуй-Левицкий и Н. Я. Данилевский: история одной полемики

Кроме очевидной полемики с А. Н. Пыпиным, трактат И. С. Нечуя-Левицкого «Украинство на литературных исках с Московщиной» (1891) направлен против концепции книги Н. Я. Данилевского «Россия и Европа» (1869), в которой впервые было сформулировано понятие культурно-исторического типа, ставшее известным в Европе благодаря Освальду Шпенглеру. А. Н. Пыпин в отрицании украинской литературы использовал концептуальный базис Н. Я. Данилевского. Украинский публицист дал первый обоснованный ответ русским поздним славянофилам, доказал несостоятельность связывать культурное развитие народов с наличием или отсутствием государства, опроверг наличие русского культурно-исторического типа, преградой для которого было именно русское государство и влияние более развитых культур.

Ключевые слова: И. С. Нечуй-Левицкий, Н. Я. Данилевский, А. Н. Пыпин, поздние славянофилы, публицистика.

Ihor Mykhailyn

I. S. Nechuy-Levitsky and N. Ya. Danilevsky: the History of one Polemic

In addition to the obvious polemic with A. N. Pypin, the treatise of I. S. Nechuy-Levitsky «Ukraine on literary suits with Moskvushchina» (1891) is directed against the concept of the book of N. Ya. Danilevsky «Russia and Europe» (1869), in which for the first time the concept of a cultural-historical type was formulated. This concept became famous in Europe thanks to Oswald Spengler. A. N. Pypin in his denial of Ukrainian literature used the conceptual basis of N. Ya. Danilevsky. The Ukrainian publicist gave the first reasonable answer to the Russian late Slavophiles, proved inconsistent to connect the cultural development of peoples with the presence or absence of the state, refuted the authenticity of the Russian cultural and historical type, the barrier to which was precisely the Russian state and the influence of more developed cultures.

Key words: I. S. Nechuy-Levitsky, N. Ya. Danilevsky, A. N. Pypin, late Slavophiles, publicism.